

نگاهی بر پایان نامه‌های ایرانی با موضوع عراق

نقد و بررسی کتاب

نیره خداداد شهری

دانشجوی کارشناسی ارشد مطالعات آرشیوی دانشگاه الزهراء

اشاره

پایان نامه^۱ مقاله یا رساله‌ای است که از سوی داوطلب درجه دانشگاهی برای یکی از شرایط احراز درجه مزبور ارائه می‌شود که با عناوینی چون تز، رساله دانشگاهی و... نیز شناخته می‌شود.^۲

پایان نامه‌ها در واقع اولین پژوهش جدی دانشجویان هستند. دانشجویان با بهره‌گیری از تجارب ارزنده استادان راهنما و علائق و توانایی‌های خود و فرصت زمانی که دارند به گونه‌ای مسئله‌ای را مطرح می‌کنند که در عین محدودیت دامنه موضوعی از نگاهی عمیق برخوردار باشد. این ژرف‌نگری به مسئله، یکی از ویژگی‌های اساسی پایان نامه‌هاست. از ویژگی‌های دیگر پایان نامه‌ها، بکرو بدیع بودن مسئله پژوهش است. هر پایان نامه نگرشی نوبه مسئله طرح شده دارد. پایان نامه‌ها همچنین از لحاظ منابع مورد استناد حائز اهمیت هستند. دانشجویان تلاش همه جانبه‌ای برای شناسایی و دستیابی به منابع مورد نظر خود به عمل می‌آورند که حاصل آن گردآوری منابع نسبتاً جامعی در آن زمینه موضوعی است. از دیگر نکات قوت پایان نامه‌ها،

حقی خوانساری، محمد؛ پایان نامه‌های ایرانی: پایان نامه‌های دفاع شده در دانشگاه‌های ایران با موضوع عراق، قم: مجمع ذخائر اسلامی، ۱۳۹۳، ۶۸۵ ص.

چکیده: کتاب «پایان نامه‌های ایرانی: پایان نامه‌های دفاع شده در دانشگاه‌های ایران با موضوع عراق» اثر محمد حقی خوانساری در سال ۱۳۹۳ توسط مجمع ذخائر اسلامی به زیور طبع آراسته شده است. نویسنده در نوشتار حاضر درصدد است با معرفی و تحلیل مطالب کتاب، از سویی خواننده را با موضوعات پایان نامه‌های کار شده در ایران با محوریت عراق آشنا سازد و از سوی دیگر، مبحث پایان نامه در ایران را واکاوی نماید.

کلیدواژه: پایان نامه‌های ایرانی، عراق، معرفی کتاب، کتاب «پایان نامه‌های ایرانی با موضوع عراق»، محمد حقی خوانساری.

1. Dissertation, academic.

۲. سلطانی، پوری و فروردین راستین؛ دانشنامه کتابداری و اطلاع‌رسانی؛ مدخل پایان نامه. تهران: فرهنگ معاصر، ۱۳۸۸، ص ۸۱..

برای راه‌اندازی و گسترش این کتابخانه به کار بست. وی کتابشناسی امام صادق (ع) را زیر چاپ دارد که در نوع خود کتابشناسی جامعی است. اثر حاضر به مناسبت برگزاری همایش بین‌المللی میراث مشترک ایران و عراق^{۱۱} و به سفارش دبیرخانه همایش تألیف و توسط نشر مجمع ذخائر اسلامی در قم منتشر شده است.

معرفی و تحلیل اثر

امروز تحقیقات انجام‌گرفته به لحاظ کمی و کیفی، یکی از شاخص‌های توسعه علمی هر کشور است. نظام‌های آموزشی و دانشگاهی نیز بر حسب وظایف ماهوی خود که همانا ترویج و ارتقای دانش، گسترش دامنه تحقیق و پژوهش و زمینه‌سازی برای پیشرفت و توسعه کشور است، از این قاعده مستثنا نیستند، بلکه بر حسب وظایف شان باید بیشتر به این کار مبادرت ورزند.^{۱۲}

پایان‌نامه منابعی غنی با نتایج پژوهشی ارزشمند است. پایان‌نامه حاصل کاری پژوهشی و تخصصی و یکی از شرایط دریافت درجه دانشگاهی کارشناسی ارشد یا دکتری است. از آنجا که مرور نوشتار^{۱۳} بسیار کامل و منابع و مأخذ غنی دارد، منبع مناسبی برای مراجعه و مطالعه است. پایان‌نامه‌ها معمولاً منتشر نمی‌شوند، اما در برخی از کشورهای خارجی فهرست پایان‌نامه‌های تهیه شده در دانشگاه‌ها منتشر می‌شود.^{۱۴}

انتشار فهرست پایان‌نامه‌ها در دسترس‌پذیری این منابع اطلاعاتی ارزشمند گامی بسیار مؤثر است؛ به خصوص اگر این کار به صورت موضوعی انجام شود برای فعالیت‌های علمی دیگر پژوهشگران بسیار سودمند و راهگشا است.

در اثر حاضر ابتدا پیشگفتاری از طرف دبیرخانه همایش نگاشته شده و در مورد میراث مشترک و عرضه فهرست پایان‌نامه‌های ایران با موضوع کشور عراق مطالبی آمده است.

نویسنده در این اثر اطلاعات کتابشناختی ۱۵۴۱ پایان‌نامه دفاع‌شده در دانشگاه‌های ایران با موضوع عراق را گردآوری کرده است. وی در مقدمه کتاب و در مورد شیوه کار خود، روش گردآوری اطلاعات، کاستی‌های اثر، ویژگی‌های آن و... توضیح داده است. به ادعای نویسنده، در مرحله اول اطلاعات بیش از چهار هزار پایان‌نامه جمع‌آوری شده و پس

اعتماد به مطالب گردآوری شده و نتایج به دست آمده پژوهش به اعتبار دانش و تجربه استادان راهنماست. استادان راهنما تجارب ارزنده خود را در اختیار دانشجویان قرار می‌دهند و گام به گام آنها را راهنمایی و لغزش‌های احتمالی را برطرف می‌کنند.^{۱۵}

چنان‌که ذکر شد بدیع بودن موضوع پایان‌نامه بسیار حائز اهمیت است. یکی از موضوعاتی که از ابعاد گوناگون مورد توجه دانشگاهیان ایران بوده کشور عراق است. عراق به عنوان یکی از مهم‌ترین کشورهای همجوار جمهوری اسلامی ایران و دومین کشور شیعه‌نشین جهان اسلام جایگاه ویژه‌ای دارد.^{۱۶} سرزمین بین‌النهرین یا عراق دوره اسلامی، یکی از مهم‌ترین مناطق در جغرافیای اسلامی است که ریشه بسیاری از حوادث در شرق و غرب قلمرو تاریخی دنیای اسلام به آن بازمی‌گردد. برای تاریخ تشیع، حیات سیاسی - اجتماعی خاورمیانه و به ویژه ایران تاریخی نیز عراق گزینه‌ای غیرقابل انکار است.^{۱۷}

عراق گرچه کشور نوپا و نسبتاً کوچک است، اما تاریخی بسیار غنی و پرفراز و نشیب داشته است.^{۱۸} بخش‌های عمده‌ای از تاریخ عراق با تاریخ ایران مشترک است. وجود عتبات عالیات در کشور عراق، اکراد، اعراب و فرهنگ و مذهب مشترک میان آنها همواره بر روابط دو کشور تأثیرگذار بوده است.^{۱۹} موقعیت استراتژیک عراق که در تقاطع سه قاره قرار گرفته و ویژگی‌های خاص جغرافیایی آن، نقش عمده‌ای در تاریخ این کشور به عهده داشته است.^{۲۰}

در این نوشتار درصدد هستیم با معرفی و تحلیل مطالب کتاب پایان‌نامه‌های ایرانی با موضوع عراق از سویی با موضوعات پایان‌نامه‌های کارشده در ایران با محوریت عراق آشنا شویم و از سویی دیگر مبحث پایان‌نامه در ایران را بررسی کنیم.

نویسنده و ناشر اثر

محمد حقی خوانساری،^{۲۱} در سال ۱۳۸۳ پایه ده حوزه را در مدرسه علمیه حضرت ولیعصر (عج) به اتمام رسانده و اکنون مشغول تحصیل در درس خارج استادان مختلف است. وی مدت پنج سال مدرّس دانشگاه امام حسین (ع) بود و با تأسیس کتابخانه تخصصی امام صادق (ع)^{۲۲} توسط مؤسسه در راه حق به قم آمد و تمام همت خود را

۳. قطبی، سیمین؛ «دایره‌المعارف‌ها موضوعی برای پژوهش پایان‌نامه‌ها»؛ کتاب ماه کلیات، ش ۷۳ و ۷۴، ۱۳۸۲، ص ۱۴۵-۱۴۷.

۴. مهاجرانی، میرسعید؛ «وضعیت اقتصادی عراق: قبل و بعد از اشغال نظامی»؛ مصباح شماره ۵۴، ۱۳۸۳، ص ۱۵۹-۲۰۳.

۵. موجانی، سیدعلی؛ بازسازی تاریخ فراموش شده: عتبات عالیات (عراق)؛ تهران: مجمع جهانی اهل‌البيت (ع)، ۱۳۸۹.

۶. مار، فب؛ تاریخ نوین عراق؛ مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۸۰.

۷. اکبری، حسین؛ بحران حاکمیت در عراق؛ تهران: موسسه مطالعات اندیشه‌سازان نور، ۱۳۸۸.

۸. مار، فب؛ تاریخ نوین عراق؛ مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۸۰.

9. M.haghi359@gmail.com.

10. www.ISSLib.com.

11. www.iraniaheritage.com.

۱۲. اسماعیلی، رضا و غلامعلی یوسلیانی؛ «بررسی تحلیلی پایان‌نامه‌های دانشجویان دوره کارشناسی مراکز آموزش عالی ضمن خدمت فرهنگیان استان اصفهان»؛ پژوهش در برنامه‌ریزی درسی، ش ۲، ۱۳۸۳، ص ۳۷-۶۴.

۱۳. مرور نوشتار (literature review) مرور آثاری است که از ابتدای شکل‌گیری آن حوزه موضوعی تا زمان نگارش پایان‌نامه در جهان انجام شده است.

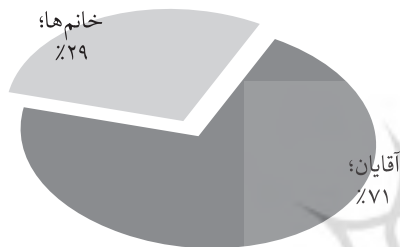
۱۴. خالقی، نرگس و مرضیه سیامک؛ آموزش مهارت‌های سواد اطلاعاتی؛ تهران: نشر کتابدار و دانشگاه قم، ۱۳۸۹، ص ۳۰.

مرور کلی بسیاری از این اشتباهات قابل رفع بود.

در ادامه به تحلیل اطلاعات کتابشناختی این ۱۵۴۱ پایان‌نامه می‌پردازیم و نویسندگان، دانشگاه‌ها، سال دفاع و موضوعات پایان‌نامه‌های معرفی شده در این اثر را بررسی می‌کنیم.

در نگارش پایان‌نامه، یک کار گروهی بین دانشجوی، استاد راهنما و مشاور شکل می‌گیرد، اما مسئولیت اصلی با دانشجوی است. از ۱۵۴۱ پایان‌نامه معرفی شده در این کتاب، ۱۰۹۴ پایان‌نامه توسط آقایان و بقیه توسط خانم‌ها نوشته شده است. در نمودار شماره یک درصد مشارکت خانم‌ها و آقایان به نمایش درآمده است.

نمودار شماره ۱: درصد مشارکت خانم‌ها و آقایان

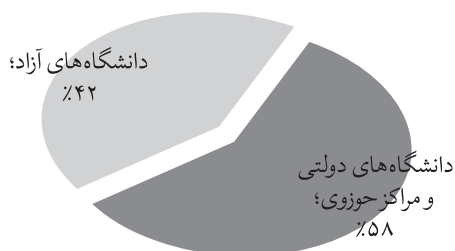

از ۱۵۴۱ پایان‌نامه معرفی شده تنها ۶۴۳ پایان‌نامه دارای چکیده و ۸۹۸ مورد فاقد چکیده بودند. نویسندگان در مقدمه یادآور شده که چکیده این پایان‌نامه‌ها در دسترس نبوده یا خود پایان‌نامه فاقد چکیده بوده است.

طبق گفته مؤلف، تنها ۹۰ پایان‌نامه از این ۱۵۴۱ پایان‌نامه در دوره دکتری تالیف شده و ۱۴۵۱ پایان‌نامه دیگر در مقطع کارشناسی ارشد نوشته شده است.

در نمودار شماره ۲ درصد پراکندگی پایان‌نامه‌ها در دانشگاه‌های مختلف کشور به نمایش درآمده است.

نمودار شماره ۲: درصد پراکندگی پایان‌نامه‌ها در دانشگاه‌های مختلف کشور

در نمودار شماره ۳ اسامی یازده دانشگاه دولتی که بیشترین پایان‌نامه دفاع شده با موضوع عراق را داشتند ارائه شده است:

از پایش، اطلاعات ۱۵۴۱ مورد عرضه شده است. بالغ بر ۲۳۰۰ پایان‌نامه با موضوع امام علی (ع) و نهج البلاغه نیز استخراج شده که نویسنده قصد دارد آن را در اثری جداگانه به چاپ رساند.

در اثر حاضر به هر پایان‌نامه یک شماره اختصاص داده شده و چیدمان پایان‌نامه‌ها بر اساس حروف الفبا عنوان است. در هر مدخل اطلاعات ارائه شده عبارت است از:

۱. شماره پایان‌نامه
۲. عنوان پایان‌نامه (به صورت ایرانیک)
۳. نام نویسنده یا به عبارت دیگر دانشجوی
۴. نام اساتید راهنما و مشاور
۵. نام دانشکده، دانشگاه، سال دفاع و مقطع تحصیلی
۶. چکیده و واژگان کلیدی

در پایان کتاب نیز پنج نمایه وجود دارد: نمایه عناوین پایان‌نامه‌ها، نمایه پدیدآورندگان، نمایه اساتید راهنما، نمایه اساتید مشاور و نمایه دانشگاه‌ها.

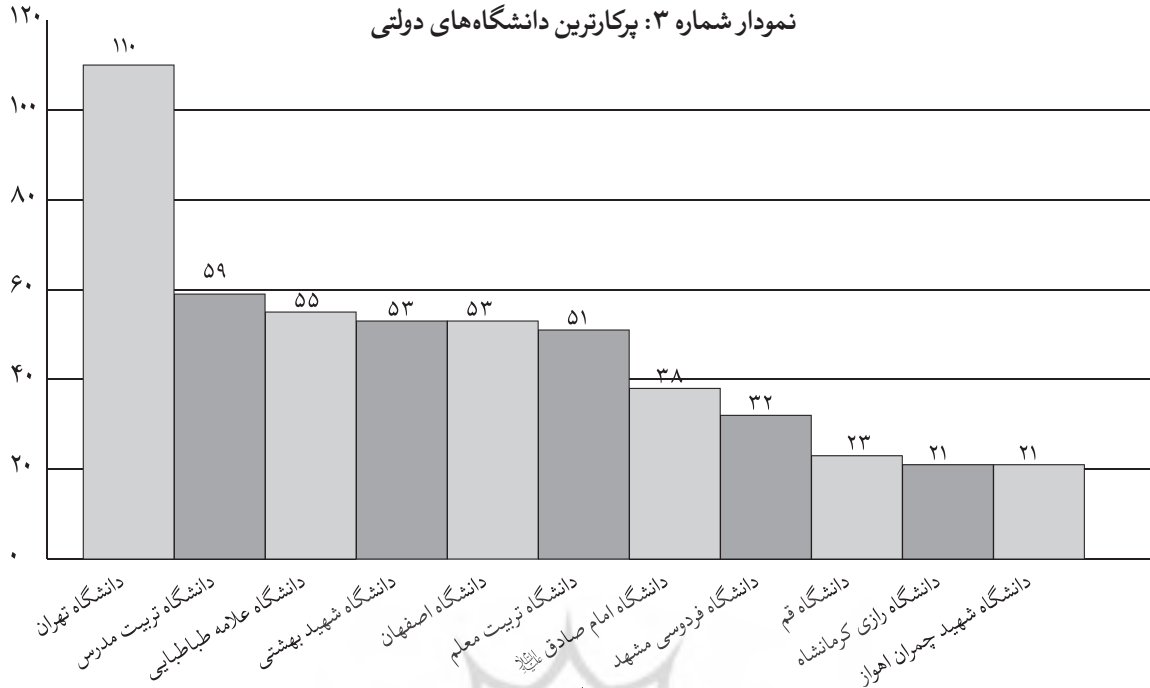
ناگفته پیداست که مؤلف برای گردآوری این حجم از اطلاعات زحمات بسیاری کشیده است و خود نیز در مقدمه به کمبود وقت و کاستی‌های اثر اشاره می‌کند و در نظر دارد در چاپ‌های مجدد کتاب، افزون بر به روزرسانی مطالب، ترتیب الفبایی را به صورت اصولی انجام دهد، اما ذکر چند نکته مهم و اساسی در رابطه با این اثر مرجع که ظاهراً از دید نویسنده به دور مانده الزامی است.

نویسنده عنوان رشته تحصیلی دانشجویان را در هیچ کدام از مداخل ذکر نکرده است. هر چند با ذکر نام دانشگاه و بعضاً دانشکده‌ها تقریباً می‌توان به حوزه تحصیلی پی برد، اما این مقدار از اطلاعات کفایت نمی‌کند و اینکه در نهایت متوجه شویم دانشجویان و استادان کدام رشته به مباحث درباره عراق توجه داشته‌اند بسیار حائز اهمیت است.

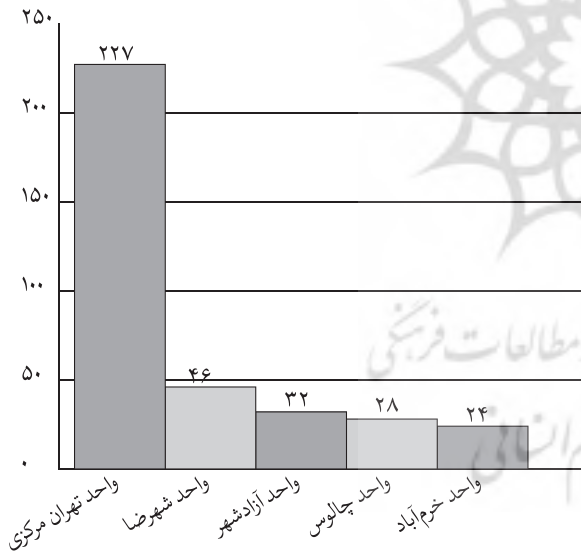
نکته بعدی نمایه‌های انتهای کتاب است. عناوین پایان‌نامه‌ها و نام پدیدآوران منحصربه‌فرد هستند، ولی در سه نمایه بعدی - اساتید راهنما، مشاور و دانشگاه‌ها - عبارات تکرار می‌شوند. برای مثال ۱۱۰ پایان‌نامه معرفی شده از دانشگاه تهران هستند. نویسنده به جای اینکه یک بار عنوان دانشگاه تهران را بنویسد و ۱۱۰ عددی که شماره پایان‌نامه‌ها است در جلوی این مدخل ذکر کند، ۱۱۰ بار به صورت جداگانه دانشگاه تهران را نوشته است که گذشته از حجیم شدن کتاب، پیدا کردن مدخل را نیز دشوار ساخته است.

نکته دیگری که می‌توان به آن اشاره کرد اغلاط تایپی است که هر چند با توجه به حجم ۶۸۵ صفحه‌ای کتاب قابل اغماض است، اما با یک

نمودار شماره ۳: پرکارترین دانشگاه‌های دولتی

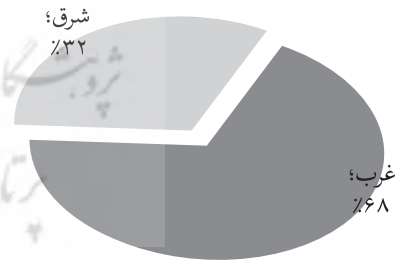

نمودار شماره ۵: پرکارترین دانشگاه‌های آزاد اسلامی

در نمودار شماره ۳ تنها ۱۱ آمار ۳ دانشگاه پرکار در این زمینه ارائه شده که همانطور که در نمودار نمایش می‌دهد، چهار دانشگاه پرکار در این موضوع در پایتخت قرار دارد، اما با بررسی دقیق‌تر دانشگاه‌های کشور نتایج جالب توجهی بدست آمد. نمودار شماره ۴ درصد مشارکت دانشگاه‌های دولتی واقع در غرب و شرق کشور را نمایش می‌دهد.

نمودار شماره ۴: درصد مشارکت دانشگاه‌های غرب و شرق کشور

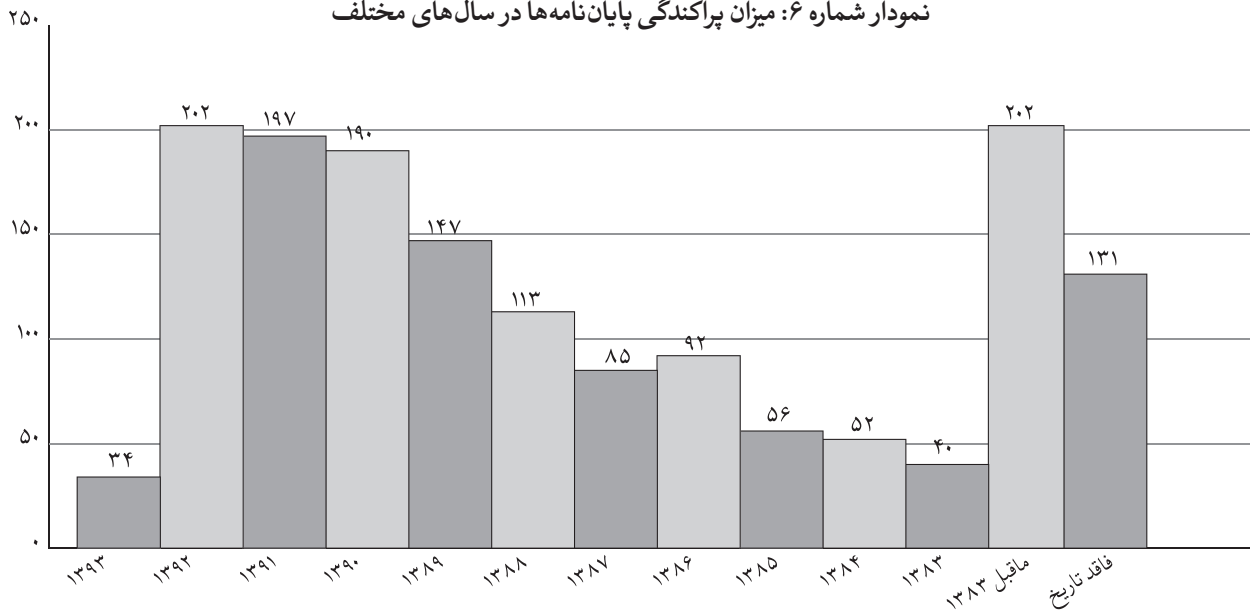

سبقت دانشگاه‌های واقع در غرب کشور با مجموع ۱۱۳ پایان‌نامه نسبت به دانشگاه‌های شرق کشور با ۵۳ پایان‌نامه نشان از توجه و حساسیت بیشتر این دانشگاه‌ها نسبت به کشور همسایه و همجوارشان است و دانشگاه‌های آزاد نیز با ۶۴۱ پایان‌نامه یا به عبارت دیگر ۴۲٪، سهم قابل توجهی در نگارش پایان‌نامه با موضوع عراق داشته‌اند. در نمودار شماره ۵ اسامی پنج دانشگاه آزاد اسلامی که در این زمینه پیش‌تاز بوده‌اند ارائه شده است:

روی جلد و صفحه‌عنوان کتاب این عبارت به چشم می‌خورد: «شامل معرفی ۱۵۴۰ پایان‌نامه ایرانی از سال ۱۳۵۴ تا ۱۳۹۳ شمسی»، اما با بررسی سال‌های دفاع پایان‌نامه‌های معرفی شده، قدیمی‌ترین پایان‌نامه مربوط به سال ۱۳۳۰^{۱۵} شمسی است و بین سال‌های ۱۳۳۰ تا ۱۳۵۴، اطلاعات ۹ پایان‌نامه به چشم می‌خورد. گفتنی است که ۱۳۱ پایان‌نامه فاقد تاریخ بودند. در نمودار شماره ۶ میزان پراکندگی پایان‌نامه‌ها در سال‌های مختلف نمایش داده شده است.

۱۵. عنوان پایان‌نامه‌ای که در سال ۱۳۳۰ دفاع شده: «بررسی خرمای ایران: خوزستان، بین‌النهرین و عراق عرب».

نمودار شماره ۶: میزان پراکندگی پایان‌نامه‌ها در سال‌های مختلف

موضوعاتی که پایان‌نامه‌ها بدان پرداخته‌اند نیز بسیار جالب توجه است. در این نوشتار به دلیل تنوع و گستردگی موضوعات، ده مبحث کلی در نظر گرفته شده و ذیل آن موضوعات فرعی ارائه و در یک جدول به صورت فشرده ارائه شده است. بسیاری از پایان‌نامه‌ها، حاوی مطالعات تطبیقی و میان‌رشته‌ای بودند که به همین دلیل جمع کل موضوعات بیش از ۱۵۴۰ شد.

۸۶٪ پایان‌نامه‌های معرفی شده مربوط به ده سال اخیر و بقیه مربوط به سال‌های ۱۳۸۳ تا ۱۳۳۰ است. در سال ۱۳۹۲ (۲۰۲ عدد) بیشترین پایان‌نامه دفاع شده است که از سویی نشان از گسترش تحصیلات تکمیلی در سال‌های اخیر در کشور دارد و از سویی دیگر دسترس پذیری این اطلاعات در پایگاه‌های اطلاعاتی را نشان می‌دهد.

جدول شماره یک: موضوعات پایان‌نامه‌ها

موضوع اصلی	موضوعات فرعی
۱ مطالعات سیاسی: ۴۵۵	شیعیان (۵۷)؛ مسائل و روابط عراق با سایر کشورها (۳۲)؛ روابط ایران و عراق (۳۱)؛ خاورمیانه (۲۸)؛ نفت (۲۵)؛ قومیت‌ها (۲۵)؛ مسائل مرزی و رودخانه‌های مرزی (۲۴)؛ خلیج فارس (۲۱)؛ روابط عراق و ترکیه (۲۱)؛ ژئوپلیتیک (۲۰)؛ کویت (۱۹)؛ احزاب (۱۹)؛ دولت / ملت سازی (۱۷)؛ رسانه‌ها (۱۶)؛ دموکراسی (۱۵)؛ مسائل عراق و اسرائیل (۱۵)؛ فدرالیسم (۱۱)؛ حرکت‌های اسلام‌گرا (۸)؛ صدام (۸)؛ و منافقین و سازمان مجاهدین خلق (۶)؛ غیره (۳۷).
۲ مطالعات ادبی: ۳۹۹	شعر (۱۸۱)؛ زبان و ادبیات (۷۶)؛ ادبیات تطبیقی (۵۸)؛ اهل بیت (۶) در شعر (۲۸)؛ شروح (۲۱)؛ ترجمه (۱۱)؛ ادبیات طنز (۷)؛ ادبیات سیاسی (۶)؛ رمان / داستان (۵)؛ تاریخ ادبیات (۳)؛ شعر کردی (۳).
۳ مباحث مرتبط با آمریکا: ۲۷۷	حمله آمریکا به عراق (۶۴)؛ پس از سقوط صدام (۶۳)؛ آمریکا به طور کلی (۵۱)؛ اشغال عراق (۴۱)؛ عراق نوین (۳۱)؛ ۱۱ سپتامبر (۱۰)؛ بعد از ۲۰۰۳ م. (۶)؛ بحران عراق (۶)؛ جنگ سوم خلیج فارس (۳)؛ خروج آمریکا از عراق (۲).
۴ مطالعات تاریخی: ۲۰۶	شرح حال تاریخی یا ادبی (۳۳)؛ کوفه (۲۵)؛ بغداد (۱۷)؛ تشیع (۱۴)؛ عباسیان (۱۱)؛ عثمانی (۹)؛ بصره (۹)؛ تاریخ اسلام (۹)؛ تاریخ باستان (۸)؛ عتبات عالیات (۷)؛ قیام کربلا و عاشورا (۶)؛ امویان (۵)؛ تمدن بین‌النهرین (۴)؛ هنر (۴)؛ آل بویه (۳)؛ حله (۳)؛ نجف (۳)؛ منازعات فرقه‌ای (۲)؛ کردان در تاریخ (۲)؛ معماری (۲)؛ تاریخ معاصر عراق (۱)؛ و سایر موضوعات (۲۸).
۵ جنگ ایران و عراق: ۲۰۶	اثرات جنگ (۴۷)؛ مسائل جنگ (۴۷)؛ نقش دیگر کشورها در جنگ (۳۵)؛ هنر و ادبیات جنگ (۲۳)؛ ابعاد حقوقی جنگ (۱۳)؛ شورای امنیت (۱۱)؛ دلایل جنگ (۹)؛ قطعنامه ۵۹۸ (۶)؛ پایان جنگ (۶)؛ سازمان ملل (۵)؛ قطعنامه ۱۹۷۵ (۴).
۶ کردها: ۱۰۸	کردستان عراق (۷۴)؛ اکراد (۳۴).

موضوع اصلی	موضوعات فرعی
۷	سایر موضوعات: ۱۰۴ برای نمونه: محیط زیست (۱۸)؛ صادرات (۱۱)؛ اروند (۱۱)؛ گردشگری (۱۰)؛ تجارت (۵)؛ بازارچه‌های مرزی (۴)؛ بانکداری (۳)؛ گرد و غبار (۳)؛ نظام آموزشی (۳)؛ ورزش (۲) و سایر موارد (۳۴).
۸	سیاست خارجی کشورها در قبال عراق: ایران (۲۵)؛ آمریکا (۱۹)؛ شوروی (۴)؛ عربستان (۴)؛ ترکیه (۴)؛ انگلیس (۴). سیاست خارجی عراق (۸).
۹	مطالعات حقوقی: ۶۱ حقوق (۱۶)؛ حقوق جنگ (۱۰)؛ حقوق بشر (۱۰)؛ حقوق بین‌الملل (۸)؛ فقه و حقوق (۸)؛ فقه (۵)؛ قانون اساسی (۳)؛ دادگاه عراق (۱).
۱۰	مطالعات اسلامی: ۵۴ عرفا (۱۸)؛ کلام (۱۶)؛ علوم حدیث (۹)؛ علوم قرآنی / تفسیر (۵)؛ مکتب عرفان نجف (۳)؛ فلسفه (۲)؛ رجال (۱).

همان‌طور که در جدول شماره یک مشاهده می‌شود، مطالعات و مباحث سیاسی بیشترین حجم از موضوعات پایان‌نامه‌ها را به خود اختصاص داده است. این در صورتی است که جنگ ایران و عراق به صورت جداگانه بررسی و فهرست شده است.

پایان‌نامه در ایران

یکی از اهداف اساسی راه‌اندازی دوره‌های تحصیلات تکمیلی، تولید دانش داخلی در قالب پایان‌نامه‌های تحصیلات تکمیلی است، اما هرگاه محتوای پایان‌نامه‌ها در خود پایان‌نامه‌ها بماند و به صورت مقاله یا کتاب چاپ و در دسترس عموم قرار نگیرد، عملاً: ۱. دسترسی عموم به دانش موجود در آنها نامیسراس است. ۲. این امکان وجود دارد که پایان‌نامه‌های مشابه بارها و بارها در واحدهای آموزشی دیگر نوشته شود. ۳. و این امکان وجود دارد که یک پایان‌نامه توسط دانشجویی دیگر در مرکز آموزش دیگری به عنوان کاری نوارائه شود.^{۱۶}

طول دوره خاصی از تحصیل است و ممکن است بدون اشکال نباشد. ۲. به دلیل سیاست‌های مختلف مراکز نگهداری پایان‌نامه‌ها، دسترسی به متن کامل پایان‌نامه در برخی موارد دشوار و گاه غیرممکن می‌شود. در موارد معدودی که این دسترسی آزاد است، نیازمند به طی مراحل اداری خاص و سفرهای طولانی است.^{۱۷}

دکتردیانی در مقاله‌ای با عنوان «پایان‌نامه، گنج ناشناخته رها شده» در سال ۱۳۷۸ به خوبی عدم استفاده از پایان‌نامه‌ها را شرح می‌دهد و با آمار و ارقام دقیق و علمی بیان می‌کند که دسترسی به پایان‌نامه و استفاده از آن بسیار بسیار محدود است و این منابع به صورت کتاب و مقاله منتشر نمی‌شوند، اطلاعات آنها در دست نیست، حتی استنادی هم در منابع علمی به این پایان‌نامه‌ها نمی‌شود. وی عامل اصلی تهیه مقاله مستخرج از پایان‌نامه را دانشجویی می‌داند که باید از توانایی تبدیل پایان‌نامه به مقاله برخوردار باشد و همچنین انگیزه مادی و معنوی لازم برای تبدیل پایان‌نامه به مقاله را داشته باشد. توانایی تبدیل پایان‌نامه به مقاله با در سطحی عام‌تر، تقویت توان علمی نویسی دانشجویان موردی است که در نظام آموزشی ایران مورد غفلت قرار گرفته است. در حالی که مهارت در علمی نویسی یکی از مهم‌ترین مهارت‌هایی است که باید دانشجویان به آن دست یابد. مهم‌ترین نکته محبوس ماندن محتوای پایان‌نامه‌ها در قالب اولیه و در مکان ارائه خود، دسترسی به هدف اصلی ترویج دوره‌های تحصیلات تکمیلی - یعنی تولید دانش داخلی در دسترس همه - را غیرممکن می‌سازد و همین امر می‌تواند دلیلی بر عدم استفاده از پایان‌نامه‌ها در تحقیقات دیگر باشد.^{۱۸}

بعد از انقلاب اسلامی برای تحصیلات تکمیلی سرمایه‌گذاری قابل ملاحظه‌ای انجام شده است؛ به طوری که تعداد کل دانشجویان تحصیلات تکمیلی از ۶۵۰۰ نفر در اوایل انقلاب به ۳۳۱۵۳ در سال

صاحب‌نظران برای پایان‌نامه‌ها در مقایسه با سایر منابع اطلاعاتی مزایا و معایبی برشمرده‌اند که از مزایای آن می‌توان موارد ذیل را نام برد:

۱. چون فعالیت پژوهشی دانشجویان تحت نظارت استاد راهنماست، احتمال لغزش در آن کاهش می‌یابد و سبب می‌شود که پایان‌نامه از اعتبار و وجهه علمی خاصی برخوردار شود.
۲. تعداد زیادی از تحقیقات علمی که در مجله‌ها منتشر می‌شوند، برگرفته از پایان‌نامه‌های دانشجویی است.
۳. در پایان‌نامه‌ها اصل بر این است که سخنی نو عرضه شود. کارهای تکراری مجاز نیست مگر اینکه مسئله‌ای قدیمی از دیدگاه‌های متفاوت بررسی شود.

پایان‌نامه در ایران

اما معایبی که ممکن است این منابع اطلاعاتی داشته باشند عبارتند از:

۱. در حقیقت نخستین تلاش جدی و منضبط پژوهشی دانشجویان

اما معایبی که ممکن است این منابع اطلاعاتی داشته باشند عبارتند از:

۱. چون فعالیت پژوهشی دانشجویان تحت نظارت استاد راهنماست، احتمال لغزش در آن کاهش می‌یابد و سبب می‌شود که پایان‌نامه از اعتبار و وجهه علمی خاصی برخوردار شود.

۲. تعداد زیادی از تحقیقات علمی که در مجله‌ها منتشر می‌شوند، برگرفته از پایان‌نامه‌های دانشجویی است.

۳. در پایان‌نامه‌ها اصل بر این است که سخنی نو عرضه شود. کارهای تکراری مجاز نیست مگر اینکه مسئله‌ای قدیمی از دیدگاه‌های متفاوت بررسی شود.

اما معایبی که ممکن است این منابع اطلاعاتی داشته باشند عبارتند از:

۱. در حقیقت نخستین تلاش جدی و منضبط پژوهشی دانشجویان

۱۶. دیانی، محمدحسین؛ «پایان‌نامه گنج ناشناخته رها شده»؛ کتابداری و اطلاع‌رسانی؛ شماره ۸، زمستان ۱۳۷۸، ص ۱۶-۱۶.

۱۷. خالقی، نرگس و مرضیه سیامک؛ آموزش مهارت‌های سواد اطلاعاتی؛ تهران: نشر کتابدار و دانشگاه قم، ۱۳۸۹، ص ۳۰.

۱۸. دیانی، محمدحسین (زمستان ۱۳۷۸). «پایان‌نامه گنج ناشناخته رها شده». کتابداری و اطلاع‌رسانی. شماره ۸. صص ۱-۱۶.

از مهم‌ترین فواید تهیه کتابشناسی پایان‌نامه‌ها، می‌توان به ایجاد مآخذی تخصصی برای جستجوی عناوین پایان‌نامه‌های هر رشته، کمک به جهت‌مند کردن موضوعات تحقیق، پرهیز از تکرار تحقیق، اطلاع و استفاده از تحقیقات انجام شده، یافتن کاستی‌های موجود در زمینه‌های تحقیقی و (خلاءهای پژوهشی) مانند آن اشاره کرد. تهیه فهرست پایان‌نامه‌ها به صورت موضوعی، زمینه را برای تحلیل آنها از جنبه‌های مختلف فراهم می‌کند.^{۲۱} یکی از موضوعاتی که توجه دانشجویان، استادان و اهل پژوهش را در ایران به خود جلب کرده کشور عراق است. کشور عراق در زمره سه کشور اول جهان از لحاظ دارا بودن ذخائر و منابع انرژی به شمار می‌رود. افزون بر آن موقعیت ژئوپولیتیک آن در خاورمیانه اهمیت این کشور را مضاعف می‌کند. به همین دلیل کشورهایی نظیر عراق و ایران در طول تاریخ مورد طمع قدرت‌های بزرگ بودند و حکام سرسپرده زمینه‌های لازم را برای استعمار و استثمار ابرقدرت‌ها فراهم و به قیمت بقای خود، سرمایه‌ها و منابع ملی کشور را فدا می‌کردند. ظهور حکومت شیعی در ایران و وجود اکثریت شیعه در کشور عراق باعث حساسیت مضاعف برای نظام سلطه گردید و به همین علت جنگ هشت ساله با حمایت‌های بین‌المللی از سوی عراق به ایران اسلامی تحمیل شد تا حکومت شیعی ایران به تسلیم و تمکین در مقابل غرب وادار شود و از همگرایی دو ملت شیعی در منطقه حساس خاورمیانه و خلیج فارس جلوگیری شود اما جنگ نتایج معکوس داشت و به انسجام و اقتدار ملت ایران منجر شد.^{۲۲}

«پایان‌نامه‌های ایرانی با موضوع عراق» یک اثر مرجع در این زمینه محسوب می‌شود. امیدواریم نویسنده و ناشر این اثر با به‌روزرسانی مطالب آن و تهیه فهرست‌های دیگری از پایان‌نامه‌های دفاع شده در کشور به صورت موضوعی در دسترس‌پذیری این منابع ارزشمند به اهل تحقیق و علم کمک کنند.

۱۳۷۶ و ۹۶۸۹۱ در سال ۱۳۹۲ رسیده است. همچنین ۲۵۰ نفر دانشجوی دکتری در اوایل انقلاب، به هشت هزار نفر دانشجوی دکتری در سال ۱۳۷۶ و ۲۳ هزار نفر در سال ۱۳۹۲ افزایش یافته است.^{۱۹}

با افزایش ظرفیت پذیرش دانشجویان در مقاطع تحصیلات تکمیلی، شاهد افزایش حجم پایان‌نامه‌ها هستیم، اما بدون امکان دسترسی به اطلاعات پایان‌نامه‌ها، به گفته دکتر دینانی با انبوهی از گنج‌های ناشناخته و رها شده روبرو می‌شویم.

نیاز است که اقداماتی برای دسترس‌پذیری محتوای پایان‌نامه‌ها انجام داد. اولین گامی می‌توان که در این زمینه برداشت، انتشار فهرست پایان‌نامه‌ها است که در بسیاری از کشورها صورت می‌گیرد.

سخن درباره‌ی دشواری دسترسی به پایان‌نامه‌ها در ایران فراوان است. به دلیل عدم وجود یک متولی در این امر، سیستم یکپارچه‌ای نیز برای جستجوی اطلاعات پایان‌نامه‌ها در ایران وجود ندارد.

در ادامه چند پایگاه اصلی در این امر معرفی می‌شود:

۱. سایت کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران (nlai.ir)

۲. مرکز اطلاعات و مدارک علمی ایران (irandoc.ac.ir)

۳. پورتال دانشگاه آزاد اسلامی (sika.iau.ir)

۴. مراجعه به وب‌سایت دانشگاه‌ها

سخن پایانی

پایان‌نامه‌ها (شامل رساله دکتری یا کارشناسی ارشد) در واقع نوعی گزارش تحقیق است که پژوهش آن توسط دانشجو به اجرا درمی‌آید و در اجرای آن اعضای هیأت علمی، یعنی صاحبان تجربه و دانش در زمینه موضوع مورد پژوهش، پایان‌نامه را هدایت و همراهی می‌کنند و چون در هریک از آنها مسئله‌ای خاص مطرح و دنبال می‌شود، علاقه فردی دانشجو، نگرش او و راهنمایان و مشاوران در ارائه و اجرای آن دخیل است.^{۲۰}

یکی از متون پژوهشی که نقش قابل توجهی در تولید اطلاعات علمی ایفا می‌کند پایان‌نامه‌ها هستند. هر پایان‌نامه بنا به ماهیت و هدف پژوهشی خود از یک استراتژی مداوم و پیوسته پیروی می‌کند؛ به گونه‌ای که زنجیره تحقیقات همواره حفظ شده و تحقیقات بعدی از یافته‌ها و تجربیات آنها سود جسته یا تأثیر می‌پذیرند و باعث پربار شدن پژوهش‌های آنان می‌شود.^{۲۱}

سازماندهی اطلاعات؛ ش ۷۶، ۱۳۸۷، ص ۱۲۵-۱۴۸.

۲۲. نیک‌منش، مهدی؛ «بررسی و تحلیل فهرست پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد و دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهید چمران اهواز»؛ دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید چمران اهواز، ش ۴، ۱۳۸۵، ص ۱۴۳-۱۵۸.

۲۳. اکبری، حسین؛ بحران حاکمیت در عراق؛ تهران: موسسه مطالعات اندیشه‌سازان نور، ۱۳۸۸.

۱۹. وزارت علوم، تحقیقات و فناوری. موسسه پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش عالی، ۱۳۹۴. بازیابی شده از: <http://www.irphe.ac.ir>

۲۰. حزی، عباس؛ «مطالعه میزان همبستگی موضوعی پایان‌نامه‌ها و مقالات فارسی در رشته کتابداری و اطلاع‌رسانی»؛ روان‌شناسی و علوم تربیتی، سال ۳۲، ش ۱، ۱۳۸۱، ص ۴۳-۷۴.

۲۱. مکی‌زاده، فاطمه؛ «تحلیل استنادی پایان‌نامه‌های رشته جغرافیا»؛ مطالعات ملی کتابداری و